

СОЦІОКУЛЬТУРНА СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

УДК 372.811.161

З. Бакум

ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ У НАВЧАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Сучасний етап методики української мови передбачає розвиток особистості як носія мови з її етно-, соціо-, психологічними особливостями, здатної відчувати мову як найвищий дар, національну й загальнолюдську цінність. Тому нині навчання мови відбувається з кількох позицій: її тлумачать утилітарно, розглядають як систему відношень і сприймають як джерело естетичних відчуттів. „Словесникові, – радять науковці, – не слід обмежувати себе в останньому, у захопленні мовою, її красою й чаром” [10, с. 19]. „Відчуття прекрасного збуджує гармонійність у самій структурі мови: у її звучанні, в організованості, взаємозв'язках її елементів. Естетично впливає на нас ритмомелодика, синтаксична організація, логічне акцентування, емоційно-експресивне забарвлення висловлювання”, – засвідчує М. Пентилюк [7, с. 25].

На жаль, у шкільному курсі, як показує досвід, чи не найменше уваги ми приділяємо саме мовній красі. Цю прогалину можна пояснити передовсім тим, що естетика мови тривалий час залишалася поза увагою не лише в практиці навчання, а й у лінгвістиці. Так, представники різних наукових царин (Б. Головін, М. Жинкін, З. Попова, О. Реформатський) здебільшого до базових функцій відносять комунікативну (засіб спілкування) і когнітивну (засіб пізнання). Решту ж функцій (фактичну, конативну, волюнтативну, кумулятивну, репрезентативну, естетичну) прийнято відносити до похідних, або вторинних [2, с. 158].

Що ж до лінгводидактики, то, на думку С. Львової, 90-і роки ХХ століття ввійдуть в історію методики як період реалізації дидактичних можливостей естетичної функції мови, оскільки естетика словесної творчості стає об'єктом спеціального аналізу [8, с. 157]. На цьому етапі вчителі-словесники, тонко відчуваючи красу й вишуканість рідної мови, роблять спробу віднайти оптимальні шляхи органічного залучення естетично значущого мовного матеріалу до розмаїття роботи на уроках мови. „Зробити рідне слово надбанням духовного світу людини – значить разом зі звучанням рідного слова влити в молоду душу відчуття краси й емоцій, які вклав народ у слово, творячи й відшліфовуючи його протягом століть”, – зазначав В. Сухомлинський у „Слові рідної мови”.

Із часом методисти (О. Горошкіна, Н. Голуб, С. Караман, М. Пентилюк, Т. Симоненкова), продовжуючи ідеї попередників, намагаються дати відповідь на запитання: яким чином організувати

процес навчання, аби естетична функція мови не губилася за важливою й трудомісткою граматичною й комунікативною роботою, а сприяла їй, формуючи уявлення про поліфункційність мовного явища як граматичного, комунікативного й естетичного факту.

Метою публікації є окреслення шляхів реалізації естетичного аспекту навчання української мови.

Очевидно, для з'ясування окресленої проблеми важливим є твердження про те, що вивчення активної, динамічної системи мови наближає учнів до реалій її функціонування. Адже в мовленні натрапляємо не на рівні мови, а на правила відбору одиниць різних ярусів із подібним, близьким значенням, найбільш придатних для ситуації спілкування. Головне в організації такого навчання – йти від тексту, на матеріалі текстів засвоювати, повторювати, узагальнювати й поглиблювати знання про систему мови, активізувати засоби всіх мовних рівнів у їх взаємодії. Відповідно, об'єктом особливої уваги є текст, бо саме в ньому відображено естетичну цінність мови загалом і різноманітних елементів зокрема. Окрім того, на думку М. Пентилюк, лінгвістичний аналіз тексту забезпечує реалізацію комунікативно-діяльнісного та функціонально-стилістичного підходів у навчанні: аналізуючи текст, учні засвоюють його комунікативні якості (роль у спілкуванні), стилістичну належність та функції мовних одиниць, а, отже, формують і вдосконалюють власну мовну, мовленнєву та комунікативну компетенції [7, с. 298].

Посилена увага до функційного аспекту мовних явищ передбачає систематичне й цілеспрямоване засвоєння естетичної функції мови, спостереження за використанням різноманітних мовних засобів з естетичною метою. Лінгвоестетичний аналіз текстів дозволяє не лише розширити коло знань про мову, роль мовних явищ, а й розвинути здатність учня оцінювати висловлювання з естетичної позиції, продукувати власне висловлювання з використанням проаналізованих засобів мови.

Так, наприклад, чинною програмою передбачено ознайомлення учнів із милозвучністю української мови, засвоєння її найважливіших евфонічних засобів (спрощення в групах приголосних, чергування *у-в, і-й* та ін.). Однак цього, як показало спостереження, замало. У сучасній українській літературній мові для досягнення милозвучності використовують низку засобів, зокрема: варіанти префіксів *під-, піді-, з-, із-, зі-, від-, віді-* й ін. та подібних за звучанням прийменників, сполучників *і – й*, слова з приставним приголосним і без нього (*вуста – уста, вогонь – огонь*), фонетичні варіанти деяких слів (*іти – йти, знову – знов*), варіанти дієслівних афіксів (*-ти, -ть; -ся, -сь*). Посилюють гучність мовлення розвинені в українській мові паралельні лексичні й граматичні форми на зразок: *у – в – уві – вві, від – віді – од – оді, з – із – зі, ти – ть, б – би, же – ж*.

Принагідно зазначимо, що є правила, які досить легко запам'ятовуються учнями. До них належать: уживання *у, і* між приголосними, *а, в, й* між голосними. Інші випадки чергування *у-в, і-й* викликають в учнів неабиякі труднощі. Тому пильної уваги в навчанні потребують описані вище випадки вживання. Збіг кількох звуків усувається вживанням фонетичних варіантів самотійних та службових слів, яке називають евфонічним чергуванням. Воно допомагає уникати невмотивованого нагромадження однакових голосних та приголосних звуків.

Засоби евфонії використовуються в усіх стилях, але по-різному. У художньому стилі за їх допомогою мовленню надається емоційно-експресивне забарвлення, у нехудожніх вони використовуються обмежено і „не виконують виражально-зображальних функцій” [3, с. 5]. У нехудожніх стилях звукоповтори втрачають свої позитивні якості, псують звучання текстів. Читаючи художні твори, як показують наші спостереження, учні майже не замислюються над тим, що зразки мистецтва відрізняються не лише багатством колоритної лексики, фразеології, синтаксису, стилістичними прийомами словотворення, а ще й звуковою будовою. Тому, виховуючи в дітей чуття мови, дбайливе ставлення до звукового оформлення власного мовлення, необхідно в першу чергу звертати увагу „на випадки псевдоалітерації та псевдоасонансу й боротися з такими відхиленнями” [9, с. 5]. Для української мови найтиповіші випадки какофонії [*й*] та [*в*] між групами приголосних: *верх й низ; вовк в клітці; дав мені – дай й йому; в степах, лісах, у усіх хатах*. У багатьох підручниках, посібниках автори радять уникати какофонії, кваліфікуючи її як дефект у звукобудові твору [1; 4]. З погляду І. Качуровського, евфонія – сукупність позитивно-естетичних фонічних явищ; какофонія, гидкозвучання – явищ негативно-естетичних. Як евфонія, так і какофонія досягається двома шляхами: через накопичення певних звуків і звукосполук та шляхом їх уникнення [1, с. 18]. Автори фундаментальних методик радять учителю зосереджувати увагу на тому, „як нашому мовленню шкодять надмірні нагромадження голосних або приголосних звуків, однакових або близьких словосполучень”; указують на те, що „у художньому і розмовному стилях звукові повтори можуть використовуватися як засіб стилістичного увиразнення” [6, с. 367].

Основу будь-якого віршованого твору складає ритм, зумовлюючи реалізацію принципу повторення й тим самим виступаючи як чинник, що організовує зміст. Ритмічна побудова вірша визначає важливі особливості віршованої інтонації, шліфує звуковий матеріал, виокремлює естетичний аспект у самому поетичному мовленні, перетворюючи його у витвір мистецтва, завдяки чому вірш вкладає в нашу свідомість предметну матерію мовлення.

Неабияку роль відіграє ритмомелодика тексту, у якій втілюється емоційний стан автора, його сприймання зображуваної ситуації.

Найяскравіше, за словами В. Мельничайка, це відбивається в ліричній поезії. Глибокі роздуми, переживання виливаються в довгі рядки, у повільні трискладові стопи: „*Де поділися ви, голоснії слова?*” (Леся Українка); „*Середина жовтня, пора надвечір'їв твоїх*” (В. Стус). Бадьорий настрій, заклик до дії, впевненість у перемозі: „*Косять коси, луг голосе, косять, косять косарі*” (Олександр Олесь). Порушення ритму в середині рядка надає висловлюванню напруженості: „*За горами гори, хмарю повиті, засіяні горем, славою політи*” (Т. Шевченко).

Залежність ритміки від змісту легко простежується й у творах більшої форми. „*Я марила всю ніченьку про тебе, мій паниченьку*”; „*З гір на долину біжу, стрибаю, лину*”; „*Я поведу тебе в далекий край, незнаний край, де тихі, темні води спокійно сплять*” (Леся Українка).

На думку В. Мельничайка, не чужа ритмічна організація й прозовим творам. Науковець пропонує порівняти два уривки з повісті М. Коцюбинського „*Fata morgana*” – повільний, тужливий опис осені, що завершує першу частину твору („*Ідуть дощі. Холодні Осінні тумани клубочаться угорі...*”) та страшну картину погрому польського маєтку („*Все злилося в однім божевіллі. Люди пили його одне в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених речей, криків скла і металу, з стогнання струн...*”) [5].

Отже, на основі тексту вивчається мова в дії, формуються такі власне філологічні вміння, як змістовий мовний літературознавчий аналіз; аналіз його типу, структури, зображувально-виражальних засобів і образної системи художнього тексту; загальнонавчальні інтелектуальні вміння (виокремлення в тексті головного, складання плану, тез, конспекту тощо). Саме в процесі роботи з текстом відбувається усвідомлення учнями „мови в її естетичній функції, мови як оберегу всієї духовної культури народу” – наголошує О. Бистрова [8, с. 12].

З огляду на це потребує, очевидно, уточнення змістового компонента навчання мови, уведення до чинних програм і підручників з рідної мови питань, що вимагають інтегрованого осмислення лінгвістичних та літературознавчих понять, як-от: джерела виразності українського мовлення; виражальні можливості засобів письма (графічне оформлення тексту: фігурне розташування тексту, зміна шрифтів); звукові образні засоби мови (специфіка фонетичної системи, спостереження за тим, як ці особливості проявляються у звуковій організації тексту; аналіз наголосу і його роль в організації поетичного мовлення; характеристика ритмо-мелодійного аспекту мовлення); зображувальні ресурси українського словотворення (словотвірний повтор і його види, уживання слів зі зменшувально-пестливим значенням); лексичне і фразеологічне багатство мови (переносне значення слова як основа створення тропів, експресивне використання синонімів, антонімів, порівняння як поетичний троп, фразеологізми в художніх текстах); морфологічні засоби виразності українського мовлення (експресивна функція частин мови в різноманітних текстах,

естетичне спрямування граматичних категорій тощо); виражальні можливості синтаксису (вільний порядок слів, синтаксичний паралелізм, риторичне запитання тощо).

Завдяки такому уточненню можливе окреслення шляхів, що забезпечують цілісний погляд учня на функціонування мовних одиниць у мовленні:

1) удосконалення навчання української мови через посилення уваги до мовного аспекту художніх текстів загалом і нехудожніх зокрема;

2) спроба створення єдиного курсу української словесності;

3) розроблення низки уроків, присвячених аналізу виражально-зображувальних можливостей мови та спостереження за їх реалізацією в тексті;

4) проведення системи позакласних заходів, спрямованих на формування в учнів здібностей усвідомлювати естетичну цінність української мови, а також уведення спецкурсів та факультативів з пропонованої проблематики.

Подібна організація навчального процесу сприяє тому, що учні основної школи зможуть оволодіти вміннями й навичками лінгвостилістичного аналізу тексту: з'ясувати фонетико-інтонаційні особливості тексту, прийоми звукового інструментування; аналізувати експресивні засоби словотвору; характеризувати лексичні образні засоби; аналізувати граматичні (морфологічні, синтаксичні) засоби; спостерігати за особливостями графічного, орфографічного, пунктуаційного оформлення тексту, висловлювати власне ставлення до тексту, що аналізується.

Отже, увага до естетичного аспекту виучуваних явищ повинна стати сьогодні обов'язковою складовою навчання української мови в закладах різних типів. Учителеві важливо усвідомити, що розуміння школярами естетичної функції мови передбачає формування в учнів уявлення про поліфункційність мови; сприяє активному розвитку мовного естетичного чуття, здібностей поцінювати естетичне навантаження художнього висловлювання, пояснювати мовні джерела образності та виразності; формує потребу вдосконалювати власне мовлення, наближати його до естетичних мовленнєвих норм. Аспекти висвітлення цієї проблеми і є *перспективою* нашої подальшої роботи.

Література

1. Качуровський І. В. Фоніка : [підручник] / Ігор Васильович Качуровський. – К. : Либідь, 1994. – 168 с. **2. Кочерган М. П.** Загальне мовознавство : [підруч. для студ. філол. спец. вищ. закладів освіти] / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с. **3. Кравець Л. В.** Стилістика української мови: Практикум : [навч. посіб.] / Лариса Вікторівна Кравець ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2004. – 199 с. **4. Мацько Л. І.** Стилістика української мови : [підручник] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. – К. :

Вища школа, 2003. – 462 с. **5. Мельничайко В. Я.** Аспекти лінгвістичного аналізу тексту / В. Я. Мельничайко // Дивослово. – 1999. – № 9. – С. 11–15. **6. Методика** викладання української мови в середній школі : [навч. посіб.] / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик ; за ред. І. С. Олійника. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1989. – 439 с. **7. Методика** навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін. ; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2005. – 400 с. **8. Обучение** русскому языку в школе : [учебн. пособ. для студ. пед. вузов] / Е. А. Быстрова, С. И. Львова, В. И. Капинос и др. – М. : Дрофа, 2004. – 240 с. **9. Пентилюк М. І.** Виховуємо чуття мови (дещо про засоби милозвучності) / М. І. Пентилюк // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 2. – С. 5–8. **10. Шиприкевич В. В.** Питання фоностилістики / Віра Вікторівна Шиприкевич. – К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1972. – 88 с.

Бакум З. Естетичний аспект у навчанні української мови

У статті порушено проблеми естетичного аспекту виучуваних явищ, що сприяє активному розвитку мовного естетичного чуття школярів, розумінню естетичного навантаження висловлювання загалом і художнього зокрема; запропоновано зміни, які необхідно внести до чинних програм і підручників з української мови, пов'язані з інтеграцією лінгвістичних та літературознавчих понять.

Ключові слова: мовна особистість, естетична функція мови, текст, джерела виразності мови, висловлювання, змістовий компонент.

Бакум З. Эстетический аспект в изучении украинского языка

В статье затронуты проблемы эстетического аспекта изучаемых явлений, что предполагает активное развитие языкового эстетического слуха учащихся, понимание эстетической нагрузки высказывания вообще и художественного в частности; предложены изменения, которые необходимо ввести в действующие программы и учебники по украинскому языку, связанные с интеграцией лингвистических и литературоведческих понятий.

Ключевые слова: языковая личность, эстетическая функция языка, текст, источники выразительности языка, высказывание, содержательный компонент.

Bakum Z. Aesthetic aspect of the Ukrainian language

The article deals with the problem of aesthetic aspect of studied phenomena that helps active development of pupils' language aesthetic hearing, understanding the aesthetic marking of the expression in general and literary in particular; the author offers changes that are necessary in current programs and textbooks of the Ukrainian language concerning the integration of linguistic and literary terms.

Key words: language personality, aesthetic language function, text, resources of language expressiveness, expression, content component.

УДК [373.091.64 : 811. 161. 2]: 316. 42

О. Горшкіна

ПІДРУЧНИК ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ

Комунікативно-когнітивна парадигма сучасної методики стимулює дослідників до перегляду традиційних поглядів на педагогічні явища й значно розширює можливість їхньої інтерпретації. Методологічні засади цієї парадигми й нові дослідницькі принципи уможливають переосмислення основних завдань засвоєння учнями української мови, переакцентацію мети мовної освіти з формування лінгвістичної компетенції учнів на вдосконалення комунікативної й соціокультурної компетенцій, що забезпечує комфортне існування людини в соціумі, реалізацію її комунікативних потреб. Точкою відліку стають когнітивні можливості учнів та їхній комунікативний потенціал.

Чинні програми з української мови передбачають, крім опанування основних мовних і мовленнєвих відомостей, засвоєння позамовної інформації, необхідної для адекватного спілкування та взаєморозуміння. Життя переконало, що вчитель не може обмежуватися вузькими мовними цілями. На важливості використання етнокультурних відомостей у навчально-виховному процесі наголошують Н.Голуб, Ж.Горіна, Т.Донченко, В.Дороз, С.Єрмоленко, С.Караман, В.Кононенко, Л.Мацько, Т.Мельник, В.Мельничайко, А.Нікітіна, Г.Онкович, Н.Остапенко, Л.Паламар, М.Пентиліук, О.Потапенко, О.Семенов, Т.Симоненко, В.Цимбалюк та інші дослідники.

Упровадження соціокультурного підходу певним чином змінює зміст і структуру підручників української мови. Як свідчить аналіз підручників, істотно збагачується зміст навчання за рахунок роботи з позалінгвальною інформацією. Робота з мовним і культурологічним матеріалом здійснюється за допомогою вправ, що складаються на основі тексту таким чином, щоб поряд із удосконаленням знань, умінь і навичок учнів забезпечити одночасно формування їхньої соціокультурної компетенції.

Загальні проблеми створення шкільних підручників висвітлено в студіях Н.Бондаренко, Т.Завади, С.Карамана, В.Тихоші, Л.Мацько, Г.Михайловської, М.Пентиліук, Л.Скуратівського, Г.Шелехової, А.Ярмолюк та ін. У лінгводидактиці визначено функції, структуру, принципи побудови підручників (Н.Бондаренко, Л.Рожило, К.Плиско, А.Ярмолюк та ін.), критерії відбору навчального матеріалу (О.Біляєв,